

Klíma, Arnošt

**K otázce přechodu od feudalismu ke kapitalismu v průmyslové výrobě
ve střední Evropě (od 16. do 18. stol.)**

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
1960, vol. 9, iss. C7, pp. [335]-351

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102143>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ARNOŠT KLÍMA

K OTÁZCE PŘECHODU OD FEUDALISMU
KE KAPITALISMU V PRŮMYSLOVÉ VÝROBĚ
VE STŘEDNÍ EVROPĚ
(OD 16. DO 18. STOL.)

Problém přechodu od feudalismu ke kapitalismu je jedním ze základních problémů, který zajímá v posledních letech historiky řady zemí.¹ Je to plně pochopitelné. Vždyť se jednalo o základní změnu hospodářských i společenských vztahů a hluboké změny v kulturním životě, o vytvoření nových společenských tříd, o nové pojetí politického života. Konec feudalismu a počátek kapitalismu je u mnoha národů spojován s jejich národním obrozením. A to jsou tak závažné události v životě každého národa, jež se musely stát středem zájmu historické vědy.

Dříve než přejdeme k této problematice, jak se nám jeví zvláště v 17. a 18. století v českých zemích, považuji za nutné věnovat pozornost základním pojmům feudalismu a kapitalismu. Činím tak proto, poněvadž historikové nejsou při výkladu pojmů jednotní.

Chápu pod pojmy feudalismus a kapitalismus společenské řady, které měly své specifické rysy. Hlavním znakem feudalismu je skutečnost, že hospodářská i společenská moc byla v rukou feudálů, tj. panovníka, šlechty i církve, kteří vlastnili převážnou většinu půdy, jež tvořila za feudalismu hlavní výrobní prostředek a že měli ve svých rukou i politickou moc nad převážnou většinou obyvatelstva, které na jejich půdě žilo. Toto obyvatelstvo, zvláště zemědělci, byli ve stavu závislosti na svých feudálních pánech. Tato závislost se v průběhu dlouhého období feudalismu měnila. V některých obdobích nabývala velmi ostrých forem nevolnictví, jindy mírnějších forem poddanství. To vše souviselo s celkovým hospodářským vývojem té které země.

V daleko větší míře než teoretickému rozboru pojmu feudalismu se historikové věnovali pojmu kapitalismu. Dnes existuje velká řada pojednání o vzniku kapitalismu, nicméně myslím, že je užitečné poukázat na konkrétní historický vývoj vzniku kapitalismu, tak jak se nám projevuje při zkoumání vývoje v naší zemi. Chci poukázat na to, že kapitalismus nevznikl najednou, ale že jde o dlouhodobý historický proces, který se rodil uvnitř feudálních poměrů, kdy vznikaly první kapitalistické vztahy dávno před obdobím, v němž se staly převládajícími nebo dokonce vládnoucími. Jedním ze základních procesů tohoto *přechodu je přeměna* nesvobodné pracovní síly za feudalismu ve svobodnou námezdní práci dělníka za kapitalismu. Řada historiků psala o kapitalistických vztazích,

kteří se objevovaly v některých výrobních odvětvích, zvláště v hornictví, sklářství, v mincovnictví, jako o raném kapitalismu. Mnozí sem zařazovali pouhé hromadění bohatství, které vznikalo v obchodu a nedělali rozdíl mezi tzv. obchodním kapitálem a kapitalismem.

Kapitalismus je společenský řád, který se od feudalismu liší v tom, že lidé jsou si před zákonem formálně rovni, že ona závislost poddaného na feudálovi byla odstraněna a že mimoekonomickou závislost poddaného na jeho feudálním pánovi nahradila ekonomická závislost dělníka na majiteli kapitálu, tj. na kapitalistovi. Zatím co za feudalismu máme co činit na jedné straně s člověkem neplnoprávným, za kapitalismu jde o vztah dvou právně rovných členů společnosti, kteří vstupují do vzájemného vztahu, v němž jeden pracuje u druhého. To ovšem znamená, že se úplně změnilo i společenské postavení příslušníků těchto dvou základních tříd společnosti. Poddaný byl nahrazen dělníkem (proletářem), šlechta buržoasií. Od oněch prvních kapitalistických vztahů, které vznikaly uvnitř feudalismu, vedla dlouhá cesta k vytvoření kapitalismu. A tu bych chtěl upozornit na to, že právě ona odvětví, v nichž se v té které zemi nejdříve objevily kapitalistické vztahy (např. v hornictví) nemusela, a často ani neměla hlavní podíl při přeměně feudalismu v kapitalismus. Je obecně uznáváno, že v klasické zemi kapitalismu — v Anglii, měl hlavní podíl při přeměně země z feudální v kapitalistickou textilní průmysl a myslím, že to platí i pro některé země střední Evropy, zvláště pak pro české země.

Jak se rozvoj textilního průmyslu na této změně podílel, se pokusím ukázat dále. Chci při tom upozornit i na úlohu obchodního kapitálu, na mocenskou politiku státu, na ekonomickou teorii merkantilismu, které všechny dohromady spolu s dalšími činiteli přispěly k odstranění feudalismu a jeho nahrazení kapitalismem. Tato historická změna byla zákonitou nutností, poněvadž znamenala ve své době pokrok jak hospodářský, tak i společenský. Vítězství kapitalismu mohlo ovšem nastat teprve tehdy, až se nový výrobní způsob stal převládajícím a jasně dokázal své přednosti nad způsobem feudálním.

17. a 18. stol. jsou pro střední Evropu v tomto ohledu právě oním obdobím přechodu, kdy uvnitř feudalismu stále více sílí kapitalistické výrobní vztahy, aby se v první polovině 19. století staly skutečně převládajícími. V řadě zemí střední Evropy nastalo po odstranění nevolnictví na konci 18. stol. a v první polovině 19. stol. období velkého hospodářského rozvoje a v těchto zemích se začal důležitý proces průmyslové revoluce, který probíhal po celá desetiletí. Tím vším byly připraveny podmínky pro odstranění feudalismu a nastolení kapitalismu jako společenského řádu, což se stalo v převážné většině zemí střední Evropy po revoluci v roce 1848.

Veliký, ba rozhodující význam měla pro přechod od feudalismu ke kapitalismu průmyslová výroba. Vyvíjela se pomalu a postupně uvnitř feudálních poměrů, kde narážela na řadu těžkých překážek, které jí bránily v rozvoji. Poměry byly rozdílné v jednotlivých průmyslových odvětvích a dospěl jsem k závěru, že pro přechod od feudalismu ke kapitalismu, pro rozvoj nových vztahů ve výrobě i ve společnosti, měla větší význam ta průmyslová odvětví, jejichž rozvoj nastal koncem 16. a hlavně v 17. a 18. století, než odvětví, která měla starou tradici a kde se už dříve objevovaly kapitalistické vztahy ve výrobě. Mám zde na mysli hornictví. Mělo ve střední Evropě a také v českých zemích a na Slovensku, za sebou období velkého rozvoje od konce 13. století. Města jako Jihlava, Kutná Hora, Jáchymov, Báňská Bystrica se svými bohatými ložisky stříbra se stala

místa, kde pracovalo tisíce dělníků, kteří nebyli poddanými vrchnosti, ale přicházeli z různých míst i z ciziny, dostávali za svou práci mzdu a byli i jinak osobně svobodnými. Ale v době, která je pro přechod od feudalismu ke kapitalismu ve střední Evropě rozhodující, v 17. a 18. století význam hornictví upadal.² Stříbra zde bylo stále méně a dolování obecných kovů, hlavně železné rudy, bylo celkem nepatrné.³ Proto nemohlo mít ani hornictví, ani železářství, rozhodující význam na úseku průmyslové činnosti pro přechod od feudalismu ke kapitalismu. Ani jiná odvětví, která vytvořila už větší závody před 16. stoletím, jako sklářství, nebo výroba papíru, neměla pro přechod od feudalismu ke kapitalismu větší význam, a to proto, že na těchto úsecích výroby pracovalo poměrně málo lidí, rozvoj výroby pokračoval dosti pomalu, trh tohoto zboží byl kvantitativně poměrně malý, i když se na příklad výrobky českého skla dostaly nejen do mnoha evropských zemí, ale i do Ameriky, Afriky a Asie.

Na základě badání posledních deseti let jsem dospěl k závěru, že rozhodujícím odvětvím průmyslové výroby pro přechod od feudalismu ke kapitalismu v naší zemi a pravděpodobně i pro některé jiné země střední Evropy, byla textilní výroba. V českých zemích a v některých částech Německa to bylo zvláště plátenictví.⁴ Textilní výrobky našly trh uvnitř svých zemí a našly i odbytiště v cizině. Zvláště zeměpisné objevy 15. století vedly k rozšíření světového trhu, k ohromnému zvětšení oběhu zboží a tím urychlily i vývoj obchodního kapitálu. Soutěž, která vznikla mezi různými evropskými státy, aby se zmocnily asijských a amerických pokladů, přispěla nesporně k rozbití feudálních poměrů ve výrobě, které se ukázaly brzdou dalšího vývoje. Proto tvoří jisté tento koloniální obchod důležitý článek při přechodu od feudalismu ke kapitalismu, a to nejen v západoevropských zemích, ale i ve středoevropských, poněvadž i ony byly do tohoto světového obchodu nepřímo zataženy.

Tak na příklad Německo a české země, na jejichž území se rozprostírala jedna z největších plátenických oblastí v Evropě. Sasko, Horní a Dolní Lužice, Slezsko, Čechy, Morava, byly prostorem, kde se velmi dobře dařilo lnu a obyvatelstvo se zde od dávných dob věnovalo předem lnu a tkaní plátna. Bylo zde mnoho cechů, které zásobovaly města svými výrobky, ale i na venkově se výrobou plátna zabývalo mnoho lidí. Je proto jen přirozené, že velké německé obchodní domy z Norimberka, Memmingenu a dalších míst chtěly využít těchto možností a účastnit se květajícího obchodu s plátnem, které přes Španělsko putovalo do Východní Indie a Ameriky.

Úloha obchodního kapitálu

A tak se setkáváme už v druhé polovině 16. stol. s tím, že tyto obchodní domy uzavíraly s cechy kolektivní dodávkové smlouvy, podle nichž se cech zavazoval dodat obchodnímu domu určité množství plátna, které bude mít předem určenou kvalitu a za předem stanovenou cenu. Obchodní dům se zavazoval nejen že plátno za tuto cenu odebere, ale poskytne cechu i půjčku na zakoupení surovin, nebo na mzdy. Tato půjčka se pak odečetla při dodání zboží.⁵ Význam těchto kolektivních dodávkových smluv byl nesporně značný. Vždyť se jimi podstatně změnil charakter cechovní organizace. Svě výrobky prodávala do ciziny a ne na vnitřní trh. Ustanovení o množství výrobků, které smí mistr vyrobit zde pozbyvala platnosti, poněvadž šlo o kolektivní smlouvu celého cechu pro zahraniční trh.

Tento systém byl sice v Čechách, pokud víme, zachován až do poloviny 18. století, ale od třicetileté války jeho význam klesal pro velké zbídačení a vyhladění měst, které způsobila válka. Po válce se ukázalo, že tato forma kolektivních dodávkových smluv mezi cechy a obchodními domy nemůže za nově vzniklých poměrů zajistit dostatečné množství zboží pro zahraničí. Bylo třeba hledat nové formy výroby i obchodu. A ty byly nalezeny v tak zvaném faktorském systému, jehož rozvoj spadá právě do druhé pol. 17. a do 18. století.

Na venkově, v Čechách, na Moravě a ve Slezsku se předlo a tkalo pro vlastní potřebu od dávných dob. Lidé ovládali tuto práci, i když ji konali jen někdy, vedle práce v zemědělství, která byla jejich hlavní činností. Využit znalostí předení a tkaní venkovského obyvatelstva a zapojit je do práce pro velké obchodní domy, to byla cesta, jak dále rozvinout obchod s plátnem do Východní Indie, Ameriky, i jiných zemí. A poněvadž tento obchod přinášel pohádkové zisky Východoindickým společenstvem anglickým a holandským, nemůžeme se divit, že německé obchodní domy toužily se na tomto obchodě podílet. Jejich zástupci se objevili v Čechách a navazovali zde nová spojení, ale přicházeli i Holanďané (Abraham Fleming) a Angličané (Jacobus Hundt, John Stubing).⁶ Ovšem německé obchodní domy ovládaly zde do r. 1680 pole. Jejich zástupci uzavírali dohody s venkovskými faktory, kteří odebírali přízi nebo plátno od vesnických přádláků a tkalců a prodávali je dále větším obchodníkům z Lužice či Slezska, kteří byli ve stycích s velkými norimberskými nebo memmingenskými obchodníky. Vytvořil se celý řetěz výrobních i obchodních vztahů od venkovského přádláka a tkalce přes faktora k lužickému či slezskému obchodníkovi a dále k velkoobchodu, který zboží prodával do ciziny. Vesniční přádláci a tkalci, kteří byli poddanými svých vrchností, si touto prací pro faktora přivydělávali. Ale významné je, že zde vstupovali do nových ekonomických poměrů k svému druhému zaměstnavateli. Vůči své vrchnosti byli poddanými, nikoliv však vůči faktorovi. Ten jim žádal práci a za ni jim platil mzdu. Nebyl zde žádný mimoekonomický vztah. Faktor si na ně nemohl činit nárok, leda se souhlasem vrchnosti. I takové poměry se u nás v 17. a 18. století vyskytovaly. Na příklad norimberský obchodní dům Viatis a Peller uzavřel dohodu s vrchností na Liberecku a Frýdlantsku, podle níž se zavazoval platit vrchnosti 4 Kr. z každého kusu plátna, které poddaní budou firmě odvádět.⁷ Je pochopitelné, že pak měla vrchnost zájem na tom, aby její poddaní předli a tkali pro tuto norimberskou firmu. V podstatě je však možno říci, že vztah mezi venkovskými přádláky, tkalci a faktorem nebyl vztahem feudálním. Vždyť v mnoha případech byl i faktor sám nevolníkem vrchnosti, právě tak jako přádlák a tkadlec, kteří pro něj pracovali. Rozdíl byl v tom, že faktori byli zámožnější obyvatelé vesnic a městeček, byli to hostinští, řezníci, větší sedláci, zatím co přádláci a tkalci byli většinou příslušníci nejhudší části vesnického obyvatelstva.

Rozsah této výroby byl veliký. Vždyť plátna bylo ze samotných Čech vyvezeno, podle celních záznamů, v r. 1735 za více než 2 miliony zlatých.⁸ Srovnáme-li s tímto číslem vývoz skla za 70.962 zl., nebo žita 469.510 zl., které bylo hlavním zemědělským vývozním zbožím, vidíme veliký rozsah plátenické výroby. Statistiky z druhé poloviny 18. století uvádějí, že 100.000 lidí se živi jedině předením a dalších 100.000 si touto činností přivydělává v době, kdy v zemědělství je méně práce.⁹ Je samozřejmé, že to vše muselo mít hluboké důsledky na další hospodářský i společenský vývoj, a to tím spíše, že stát podporoval tuto činnost z hlediska svých mocenských zájmů.

Merkantilismus v zemích habsburské monarchie

Trvalo to sice několik desetiletí, než byly realizovány návrhy merkantilistů — Bechera, Schrödera a Hörnigka, ale krok za krokem si razily cestu. V době, kdy Holandsko, Anglie a Francie rozvíjely svůj obchod, kdy vznikaly základy jejich pozdější koloniální moci, zůstala habsburská monarchie ve střední Evropě značně pozadu za těmito vyspělými západoevropskými zeměmi. Bylo však dost prozíravých mužů, kteří viděli příčinu úpadku habsburské monarchie v tom, že hospodářsky nedovedla udržet krok s velkými západoevropskými státy, že ve vývozu zboží za nimi pokulhává, že dokonce dováží výrobky, které by mohla sama vyrábět, že se tím ochuzuje o své zlato. Malivský, Becher, Schröder, Hörnigk se pokoušeli o změnu tohoto nepříznivého stavu. F. Š. Malivský,¹⁰ brněnský zemský advokát, poslal Leopoldu I. v r. 1663 obsáhlý spis, ve kterém uváděl, že ročně plynou ze země habsburské monarchie do Itálie, Francie, Holandska a Anglie miliony za zboží, které by bylo možno vyrobit doma. Je třeba získat odborníky a zavést výrobu tohoto zboží. Vždyť země habsburské monarchie měly dost surovin a měly i pracovní síly. Malivský poukázal na to, kolik lidí se potuluje a nemá práci. Kdyby byli zataženi do průmyslové výroby, mělo by to pro zemi několikerý význam. Monarchie by se stala v mnoha odvětvích soběstačnou, nepodporovala by hospodářsky země, se kterými byla často v nepřátelských vztazích (Francie) a také zemědělství by z toho mělo užitek, poněvadž by vzrostl odbyt jeho výrobků v zemi. Malivský poukázal na to, jak velký význam mají pro Francii manufaktury, které tam v 17. stol. vznikly a navrhoval, aby i v zemích habsburské monarchie byla nastoupena tato cesta. Sám zřídil manufakturu na výrobu jemných vlněných látek v Ivančicích na Moravě a povolal odborníky z ciziny, kteří výrobu zaváděli. V roce 1663 zde pracovalo už 80 lidí.¹¹

J. J. Becher, který byl do Vídně povolán z Mnichova v r. 1663, aby zde zřídil komerční kolegium, byl přesvědčeným merkantilistou. Jeho myšlenka, že „obchod, který rozmnožuje peníze a životní zdroje státu, je vedle přírody kojnou, která přivádí ještě mladé i zanedbané země k rozkvětu a krásným plodům“,¹² ukazuje na co kladl důraz. Malivský, Becher, Schröder a Hörnigk, byli přesvědčeni, že hodnoty a zisk vznikají v obchodu, ale uvědomovali si už, že obchod nemůže být bez výroby. Proto byli všichni pro její rozvoj. Skutečnost jim ukazovala, že cechovní zřízení k rozvoji výroby přispět nemůže, že je naopak jeho brzdou. Proto byli proti němu. Žádali, aby nové cechy nebyly povolovány a naopak viděli budoucnost v manufakturách, které by byly zbaveny cechovních pout. Sami také začali manufaktury zřizovat. Mnohé jim bylo ještě nejasné, ale věděli, že feudální omezení nemohou přispět k hospodářskému rozvoji. Hörnigk ve svém díle „*Österreich über alles, wann es nur will*“ ukazuje na to, že rozvoj výroby, na který kladl tak velký důraz, by se nemohl uskutečnit, kdyby jej prováděla šlechta formou zvyšování robotních povinností. „Výsledkem by nebylo požehnání, ale záhuba“¹³ a v témže roce, kdy Hörnigk napsal tato slova, stál Schröder na stanovisku, že zaměstnanci manufaktury, kterou měl ve Vídni vést, nemají být poddanými, ale svobodnými lidmi, kteří by neměli příčinu za manufaktury utíkat.¹⁴ Poměr merkantilistů ke šlechtě byl negativní. Zahývali se ve svých pracích otázkou zvýšení bohatství národa a státu a při tom viděli možnost realizace svých záměrů jen u měšťanstva, které mělo obchod i výrobu vzít do svých rukou. Teoreticky připravovali to, co si život v dalších letech vynutil.

Netrvalo to dlouho a i nejvyšší úřady v Čechách ukazovaly na špatné důsledky hospodářské politiky vlády. Tak na př. účtárna české královské komory už v podání ze 7. listopadu 1690 uváděla, jak nesmírné obnosy plynou ze země za dovoz suken, plátna, klobouků, punčoch a jiného zboží a navrhovala, aby na toto zboží bylo uvaleno větší dovozní clo. Vláda tak také v r. 1692 učinila.¹⁵ Šlo ovšem nejen o to zabránit dovozu cizího zboží, ale hlavně o to, postarat se o vlastní výrobu tohoto zboží v zemích monarchie. Byly podávány návrhy v duchu učení merkantilistů a také úřady se vyslovovaly k současnému stavu. Tak na příklad místodržitelství v Čechách vypracovalo v této otázkě v r. 1699 obširnou zprávu, kde se zabývalo hlavně zřizováním a povznesením manufaktur.¹⁶ I ono poukázalo na to, že cechy jsou brzdou dalšího vývoje a výslovně čteme „cechy jsou pro manufaktury škodlivé a jsou jim překážkou“.¹⁷ Bylo tedy už koncem 17. století i na úředních místech v habsburské monarchii dost lidí přesvědčeno o tom, že hospodářské povznesení státu, které mělo i značný mocenský charakter, je možné jen rozvojem průmyslové výroby, pomocí manufaktur v těch odvětvích výroby zboží, které bylo do země monarchie dováženo. Cesta k zakládání manufaktur byla otevřena. Vláda byla ochotna vydávat jim zvláštní privilegia, aby jejich vznik i další vývoj co nejvíce usnadnila. Od posledních desetiletí 17. století můžeme proto hovořit o soustavném a nepřetržitým vznikáním manufaktur v textilní výrobě, i když víme, že jednotlivé podniky vznikaly i před tím.

Rozptýlená a koncentrovaná manufaktura

Dříve než budeme věnovat pozornost manufakturám, pozastavíme se u jednoho z důležitých problémů. Je to otázka tak zvané domácké práce. Mnozí badatelé v posledním desetiletí, kteří se touto otázkou zabývali, ji hodnotí jako součást manufakturní výroby a mluví zde o tzv. rozptýlené manufaktuře. Vycházejí z toho, že výrobní proces tvoří celek a že práce domáckého přadláka i domáckého tkalce je součástí celého výrobního procesu, na jehož začátku je len a na konci barvení a balení plátna. Jsem také toho mínění a chtěl bych na konkrétním příkladě tuto věc osvětlit.

V roce 1713 se usadil anglický obchodník s plátnem Robert Allason v severočeském městě Rumburku.¹⁸ Chtěl vyvážet z Čech plátno do Anglie. Svůj podnik organizoval tak, že skupoval lněnou přízi od venkovských přadláků z širokého okolí. Byl s nimi ve styku pomocí faktorů. Rumburští tkalci pro něho tkali. Když sem přišel, bylo v městě 30 stavů. Za 11 let jeho podnikání jich tam bylo 580. V městě bylo tehdy 316 tkalcovských mistrů, kteří spolu se svými tovaryši pracovali pro firmu Allason.¹⁹ Ale také tkalci z jiných měst, ze Šluknova, Chřibské, Jablonného, Jiřetína, i odjinud, pracovali pro něho. Allason vybudoval v Rumburku průmyslová bělidla, která byla v Čechách do té doby neznámá. Měla značnou kapacitu 800 až 600. Zřídil i vlastní barvírnu, postavil mandl a úpravárnu. Zaměstnával zde 18 lidí. Bylo by nesprávné tvrdit, že jeho výroba zaměstnávala jen oněch 18 lidí, když víme, že zde bylo ročně vyrobeno přes 14.000 kusů plátna o délce 84—100 loket a že roční obrát podniku činil přes 428.000 zlatých.²⁰ Do výroby bylo zataženo mnoho set domáckých přadláků i tkalců, kteří tvořili rozptýlenou manufakturu, poněvadž pracovali s barvíři, běliči, úpraváři na téměř výrobku a pro téhož podnikatele. Proto se

nám nyní jeví domácká práce v docela jiném světle, než jak ji pojímali mnozí historikové hospodářských dějin na začátku tohoto století.

Vedle takovýchto rozptýlených manufaktur, kde došlo k soustředění jen při konečné úpravě výrobků, vznikaly také koncentrované manufaktury, kde od třídění vlny až po balení sukna a vlněných látek byla výroba soustředěna v manufaktuře.

Většina manufaktur v 17. a 18. století vznikala v habsburské monarchii a také v ostatních zemích střední Evropy za pomoci státu. Byla to při nejmenším zvláštní privilegia, která byla vydávána majitelům manufaktur. Tato privilegia měla nejen veliký význam proto, že umožňovala založení manufaktury vedle existujících cechů, ale často odstraňovala pro zaměstnance manufaktur řadu opatření, která se týkala ostatního obyvatelstva. Za nejvýznamnější v českých zemích považují to, že majitel manufaktury směl zaměstnávat cizince, na něž se nevztahovala protireformační opatření státu a církve a dále usnesení, podle něhož byli zaměstnanci manufaktur osvobozeni od konání vojenské služby.²¹

Většina manufaktur, které vznikaly v zemích habsburské monarchie v 17. a 18. století, byla založena buď příslušníky šlechty nebo církve. Tedy feudálními pány. A přece nemůžeme říci, alespoň o českých zemích, že by to byly nevolnické manufaktury, jak je známe z této doby v carském Rusku. I když většinu pracovních sil tvořili v těchto manufakturách poddaní příslušného panství, přece neměla jejich práce v manufaktuře formu práce robotní. Účetní knihy manufaktur, pokud se nám zachovaly, korespondence, úřední spisy, ukazují, že zaměstnancům byla za jejich práci placena mzda.²² Je ovšem pravděpodobné, že vrchnosti využívaly k celé řadě pomocných prací, na př. ke svážení dříví, dopravě vlny i hotového zboží, robotních povinností svých sedláků. Ale můžeme na základě dokladů říci, že většinu pracovníků těchto vrchnostenských manufaktur tvořili příslušníci venkovské chudiny, kteří měli malé políčko, jež by je neuživilo, nebo byli úplní bezzemci, pro které byla práce v manufakturách jediným zdrojem obživy.

Podívejme se nyní na některou koncentrovanou manufakturu, která vznikla na rozhraní 17. a 18. století. Vybral jsem jako příklad soukenickou manufakturu hraběte J. J. Valdštejna z Horního Litvínova, která byla založena v r. 1715.²³ Místo, kde manufaktura vznikla, bylo tehdy malou osadou s třinácti domy. Za šedesát let trvání manufaktury vzrostl Horní Litvínov na velkou obec, která měla v r. 1775 už 300 domů.²⁴ Manufaktura byla založena velkoryse. Máme řadu obrázků, které ukazují, že šlo od samého počátku o podnik veliký,²⁵ jehož náklady prý byly 150.000 zl.²⁶

V tomto velkém závodě pracovali od samého počátku cizí odborníci, Holanďané a pak Angličané, kteří výrobu jednak zaváděli, jednak učili místní obyvatelstvo jemnému způsobu předení a tkaní. Skutečnost, že v manufakturách pracovali osobně svobodní lidé, např. cizinci, vedle většiny, která byla v poddanském svazku, zase jen ukazuje, že manufaktura představuje jev přechodného období, kdy v jednom podniku vedle sebe existují vztahy čisté kapitalistické a vztahy, které jsou ještě zatíženy feudálním omezením.

Manufaktura v Horním Litvínově zaměstnávala v roce 1731 přes 400 lidí²⁷ a mimo to pracovali pro ni i venkovští přadláci a tkalci, kteří zhotovovali polotovary pro výrobu hrubších suken. Co je na této manufaktuře, právě tak jako na ostatních zvláště důležitých? Je to *velmi široká dělba práce*, která zde byla provedena. Zatím co v dílně cechovního mistra dělal tovaryš řadu úkonů,

ne-li celý výrobek, došlo v manufaktuře v Horním Litvínově k takové *organisaci práce*, že dělník dělal pouze jediný úkon. Celý výrobní proces byl rozložen na 45 úkonů.²⁸ To pak vedlo nejen k větší produktivitě práce, ale i k tomu, že mnohé dílčí úkony mohly dělat nekvalifikované síly. A právě tyto věci jsou velmi závažné. Na základě dělby práce se zvětšila produktivita v manufaktuře a mimo to umožnila zapojit do výroby i nekvalifikované pracovníky. Proto znamenala krok vpřed ve srovnání s cechovní organizací výroby.

Manufaktury, které vznikaly ve střední Evropě v 17. a 18. století, byly založeny ve feudálních státech, ve kterých vládly feudální poměry. Manufaktury musely proti omezením feudálních poměrů bojovat, měly-li se udržet a dále rozvíjet. Už to dokazuje, že zde šlo o něco nového. Manufaktury vznikaly postupně a nalézaly převážně odbytiště pro své výrobky mimo vlastní zemi. I to je zajímavé. První popudy pro jejich vznik byly snahy merkantilistů osvobodit zemi od dovozu z ciziny. Ale po vzniku manufaktur vidíme, že jejich výrobky se jen zčásti objevují na vnitřním trhu. Proč tomu tak bylo? Důvodů bylo několik. Jedním z nich byl odpor obchodníků, kteří dováželi výrobky z ciziny a nechtěli o tento výnosný obchod přijít. Mohli při tom poukázat na to, že kupují v cizině zboží, které tam má starou tradici a že začínající manufaktury doma se kvalitě a zpracování tohoto zboží nemohou vyrovnat.²⁹ Druhým důvodem bylo to, že za existujících feudálně nevolnických poměrů byl vnitřní trh celkem omezený a ještě po dlouhá desetiletí na něm hráli důležitou úlohu cechovní mistři se svými výrobky. Není proto divu, že *manufaktury hledaly odbytiště v cizině* a nalézaly je. Tak byla např. z Horního Litvínova exportována sukna do Levanty.³⁰

Mezi manufakturami, které vznikaly od počátku 18. stol. nalézáme vedle šlechtických a církevních i měšťanské. Bylo jich pochopitelně méně než šlechtických, ale existovaly. Z r. 1728 máme zachování zprávu spolu se vzorky výrobků textilní manufaktury tachovských měšťanů Haubnera a Devenota, kteří zaměstnávali přes 100 přadlen.³¹ Ale daleko více se rozšiřovaly měšťanské manufaktury v druhé polovině 18. století. Byly to hlavně manufaktury na výrobu vlněných a zvláště pak bavlněných tkanin. Některé z nich byly skutečně rozsáhlé, jako na příklad Sušického manufaktura v Kladrubech z r. 1763, kde pracovalo po třech letech provozu 694 lidí.³² Nezapomeňme, že to vše bylo v době existence feudálního řádu, kdy pracovníci Sušického manufaktury byli poddanými pardubické vrchnosti. Ta musela dát souhlas k tomu, aby je Sušický směl zaměstnávat. Vrchnost dala souhlas, poněvadž se Sušický zavázal, že bude od ní odbírat potřebné suroviny, zvláště dřevo a vlnu. A jak známe z jiných příkladů, byl výnos za prodané dřevo a vlnu často tak veliký, že vrchnost měla z provozu měšťanských manufaktur tak veliký užitek, že ráda dala povolení k tomu, aby v manufaktuře pracovali poddaní z jejího panství, kterým byla za jejich práci placena mzda. Chtěl bych upozornit na obdobný příklad velké textilní manufaktury v Nové Kdyni, která byla postavena na panství hrabat Stadionů vídeňským obchodníkem Schmidtem.³³

V souvislosti s rozvojem výroby bavlnářských tkanin ve střední Evropě a zvláště v zemích habsburské monarchie od r. 1763, se setkáváme i s rychlým vzestupem buržoasie. Toto nové odvětví se rychle rozmáhalo a mezi jejími průkopníky byli měšťané, často bývalí cechovní řemeslníci, z nichž někteří se teprve vykoupili z nevolnictví, jako na příklad J. J. Leitenberger v r. 1750.³⁴ O dvacet let později, kdy mu bylo 40 let, zřídil ve Verneřicích tiskárnu na bavlněné tka-

niny. Zaměstnával odborníky ze Švýcar i z Alsaska, kde byla výroba na vysoké úrovni. Téhož roku 1770 zřídil Leitenberger velkou přádelnu bavlny v Praze, ve které pracovalo 527 lidí.³⁵ Proč odloučil tak daleko od sebe oba závody; vždyť vzdálenost mezi Vernericemi a Prahou je téměř 100 km. V sedmdesátých letech 18. stol., kdy nebyly železnice, silnice byly špatné, trvalo to řadu hodin, ba dní, aby tato vzdálenost byla povozy překonána. Jediné vysvětlení je v tom, že Leitenberger mohl svou přádelnu bavlny, ve které muselo, při tehdejšímu stavu výroby, pracovat několik set přádelen, zříditi za existence feudálně nevolnických poměrů tam, kde mohl nalézt *volné* pracovní síly, které nepodléhaly feudálním omezením. A tak mu nezbylo nic jiného, než budovat svou přádelnu v Praze, kde tyto volné pracovní síly byly. Zde vidíme, jak existence feudálně nevolnických poměrů se stávala brzdou dalšího hospodářského rozvoje.

Je pro feudální poměry příznačné, že rozvíjející se průmyslová výroba měla největší potíže právě se získáním dostatečného množství pracovních sil. A poněvadž textilní výroba byla nejrozvětvenější, projevil se to zde nejmohutněji. Jedna manufaktura přetahovala druhé domácí dělníky, až nakonec musel být vydán dvorský reskript o přádelnických obvodech, a to pro Dolní Rakousy 10. IV. 1754 a pro Čechy 29. II. 1764, jehož smyslem bylo, aby každá manufaktura měla zajištěny domácí pracovní síly, které nemohly být přetahovány jinými manufakturami. Ale nakonec se ani tato ustanovení neukázala dost účinnými a tak byl 15. května 1775 vydán dvorský dekret, podle něhož nemohli být domácí přádláci donucováni k práci pro určitou manufakturu, zvláště když nešlo o trvalé zabezpečení práce, ale bylo zde třeba dobrovolných smluv, uzavřených na základě oboustranné dohody a pro obě smluvní strany závazné. Tu je vidět úplný odklon od feudální vázanosti ke kapitalistickému uvolnění. A čteme-li na příklad v přípise vídeňské vlády z 17. července 1779, že „v průmyslu musí být vždy co nejméně donucení“ a dále „v případě, že poddaní budou spokojeni, pak se dá předpokládat, že se nebudou ohlížet po jiné práci“,³⁶ pak to dokazuje, že i vídeňská vláda nestála už tehdy, ve věcech průmyslového rozvoje a zapojení do tohoto procesu, na stanovisku feudálně nevolnickém. Proto také není rozhodnutí o odstranění nevolnictví v Čechách v r. 1781 *něčím, co by úzce nesouviselo s celým předchozím vývojem*. Konec konců to dokazuje sám patent, ve kterém je psáno: „Poněvadž jsme uvážili, že zrušení nevolnictví a zavedení mírného poddanství, podle příkladu našich dědičných rakouských zemí, má užitečný vliv na zlepšení zemědělství a průmyslu a že také rozum a láska k člověku mluví ve prospěch této změny, rozhodli jsme se od nynějška nevolnictví úplně zrušit.“³⁷

Zrušením nevolnictví v r. 1781 byl umožněn další rozvoj výroby, a to na kapitalistickém podkladě. Největší překážkou tohoto vývoje byla do roku 1781 skutečnost, že všechno poddané obyvatelstvo bylo připoutáno k půdě. Ten, kdo se chtěl odstěhovat, musel mít povolení vrchnosti. A ta dávala tato povolení jen v ojedinělých případech. Patent o zrušení nevolnictví však výslovně uváděl, že každý poddaný může opustit místo, kde bydlí a odstěhovat se jinam, aniž k tomu potřebuje svolení vrchnosti. Nyní mohli příslušníci venkovské chudiny odejít do měst, do rodicích i rozvíjejících se manufaktur a zde nastoupit práci. A zase majitelé měšťanských manufaktur se už nemuseli dohadovat s feudálními pány na podmínkách, za nichž směli zaměstnávat ve svých manufakturách jejich poddané. Tím vším nastal hluboký průlom do celého života společnosti. Poddaný mohl odejít z venkova a vstoupit do pracovního poměru u měšťanského ma-

jitele manufaktury. Roboty pro něj přestala a feudální vztah k vrchnosti se změnil v kapitalistický vztah k majiteli manufaktury.

I když feudalismus ještě odstraněn nebyl a poddaní, kteří žili na venkově, na rustikální půdě, museli i nadále robotovat své vrchnosti, přece se stále více zvětšoval počet těch, kteří se této povinnosti zbavili a v manufakturách a později továrnách vytvořili novou společenskou třídu, průmyslový proletariát, který byl jedním z výsledků těchto velikých hospodářských a společenských změn. Hospodářský vývoj předchozího období, zvláště pak 17. a 18. století, připravil tento vývojový proces, který znamenal konec jednoho společenského řádu, feudalismu a zrození nového — kapitalismu. V průběhu tohoto procesu vznikly jak nové výrobní vztahy, tak i nové společenské třídy — buržoasie a proletariát, které se podstatně lišily od hlavních tříd feudální společnosti šlechty a poddaných.

*

Podívejme se nyní na problematiku přechodu od feudalismu ke kapitalismu ve střední Evropě. Hned na počátku bych chtěl zdůraznit, že není možné mluvit o přechodu od feudalismu ke kapitalismu ve střední Evropě jako o historické problematice, která by měla jednotný ráz. Každá země se vyvíjela svým osobitým způsobem a rozdíly mezi jednotlivými zeměmi byly velmi značné. Ale mnohdy byly i velké rozdíly mezi jednotlivými částmi téhož státu. Snad nejvýznamnější a nejmarkantnější je to patrné na vývoji poměrů v Německu. Jak rozdílný byl vývoj na západ od Labe od zemí, které ležely na východ od této řeky. Tvrdí-li německá historická věda, že v převážné části na západ od Labe nebylo v 17. a 18. století tzv. *druhé nevolnictví*, přiznávají, že naopak na východ od Labe bylo velmi silné. To ovšem muselo vést k úplně odlišnému vývoji v obou částech Německa. A tak můžeme spíše nalézt v zemích na východ od Labe více obdobného pro vývoj v zemích střední Evropy, kde bylo také velmi tuhé nevolnictví v 17. a 18. století.

Jiný, velmi závažný problém tohoto období, je *otázka náboženská*. Zatím co v zemích habsburské monarchie byl v 17. a 18. století nastolen velmi přísný rekatolizační režim, který měl za následek, že tisíce lidí opouštělo zemi, byly poměry v Německu a Polsku odlišné. Nejen že zde nebyl náboženský útlak, ale ti, kteří opouštěli české země i země rakouské, hledali tam naopak útočiště. A odchod těchto lidí měl i význam pro průmyslový rozvoj řady německých zemí,³⁸ zvláště připočteme-li i veliký počet hugenotů, kteří byli nuceni opustit Francii a našli svůj domov v Německu.

Vedle těchto problémů je důležité uvést i to, že roztržitost Německa po Vestfálském míru vytvořila odlišné možnosti nejen v řadě německých států, ale i ve srovnání malých německých států s jinými zeměmi střední Evropy.

To vše potvrzuje, že bude třeba opatrně postupovat při vytváření analogií a vážít rozdílný vývoj každé země. Není pochyb o tom, že mnohé bylo ve vývoji všech zemí obdobné, ale mnohé bylo i rozdílné. Za společné by bylo možno považovat vývoj politických poměrů v řadě zemí střední Evropy 17. a 18. stol., kde probíhal *proces vytváření absolutistického státu* a práva stavů byla potlačována. Tentó vývoj byl pro období přechodu od feudalismu ke kapitalismu velmi důležitý, poněvadž měl i své důsledky v hospodářské politice, zvláště pak v prosazování požadavků merkantilismu.

Za jednu z nejdůležitějších základních otázek při posuzování vývoje ve střední

Evropě v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu považují otázku *periodisace*. A tu je třeba říci, že badatelé němečtí, polští a českoslovenští i maďarští se při rozdělování tohoto období velmi sblíží. Němečtí badatelé považují období 15.—16. století více méně za celek³⁹ a za zvláště významný mezník v dějinách Německa považují konec třicetileté války, tj. r. 1648. Období po třicetileté válce vymezují od 1648 do konce osmdesátých let 18. století.⁴⁰ Ve vývoji hospodářských poměrů, zvláště pak průmyslu tohoto období, považují za významný mezník sedmiletou válku, tj. konec padesátých a začátek šedesátých let 18. stol.⁴¹

Českoslovenští historikové přijali podobné periodisační dělitko, jaké zastávají historikové němečtí. Tak období od konce husitského revolučního hnutí (1437) až do třicetileté války (1620), tj. 15. a 16. století a další období od r. 1620—1781, tj. do zrušení nevolnictví.⁴² Vidíme tedy, že se zde periodisační období velmi sblíží. A také uvnitř období 1620—1781 považují čeští historikové polovinu 18. stol. za důležitý mezník, neboť po ztrátě Slezska došlo ke značnému rozvoji průmyslu podporovanému státem i k závažným změnám ve vnitřní politice posílením centralismu. Polští historikové přijali za periodisační mezníky:

- polovinu 15. století až třetí čtvrtinu 16. stol.,
- konec 16. století až polovinu 18. století (1764),
- polovinu 18. století až konec 18. století.⁴³

S touto periodisací v podstatě souhlasí i periodisace polských manufaktur, jak ji provedl prof. dr. W. Kula.⁴⁴

Periodisace dějin Uher byla provedena maďarskými historiky pro období 16.—18. stol. takto:

- 1526—1606, dále období 1607—1711 a 1711—1790.⁴⁵

Pokud se v pracích rakouských historiků posledního období projevují periodisační hlediska, pak vidíme, že přijímají konec třicetileté války (1648) a rok 1848.⁴⁶

Je třeba mít na paměti, že rozdílnost historického vývoje jednotlivých zemí střední Evropy má nutně za následek, že periodisační údobí se nemohou úplně krýt. Ale i to je důležité, že hlediska, podle nichž historikové jednotlivých zemí přistupují k periodisaci, nejsou všude stejná. Někde převažují skutečnosti z politických dějin, jinde z hospodářského vývoje země. Nicméně se mi zdá, že jedna věc je jasná. Pro většinu zemí střední Evropy je periodisačním předělem třicetiletá válka, tj. polovina 17. stol. Proto je myslím třeba při zkoumání přechodu od feudalismu ke kapitalismu věnovat především pozornost období 1648—1848. To neznamena, že by 16. století se svým velkým rozvojem obchodního kapitálu nemělo být také předmětem našeho studia při této problematice, nicméně myslím, že jeho rozvoj, který začal už ve století 15., na konci šestnáctého století a začátkem 17. stol. značně poklesl. Právě problematika obchodního kapitálu a vznik kapitalistických vztahů v některých odvětvích výroby, zvláště v hornictví, bývají v literatuře často označovány jako raný kapitalismus (Frühkapitalismus). Někteří badatelé nezkoumají v této souvislosti společenské vztahy, ale pro období tzv. raného kapitalismu („das Zeitalter des Frühkapitalismus“)⁴⁷ je podle nich podstatné vytváření bohatství, které slouží k podnikání.⁴⁸ V ostatních zemích střední Evropy nehrál obchodní kapitál v 15. a 16. století onu úlohu jako v Německu, kde byla role Fuggerů, Welsérů a jiných obchodních domů velká. Nicméně soudím, že i tak je třeba věnovat této problematice pozornost nejen pro vytváření bohatství, ale hlavně do jaké míry měla podnikatelská činnost představitelů obchodního kapitálu vliv na vytváření kapitalistických vý-

robních vztahů. Řada historiků zemí střední Evropy ukázala na to, že poměry při těžbě drahých i obecných kovů se lišily od feudálních poměrů, které v té době, tj. v 15. a 16. století v zemích převládaly. V hornictví pracovali většinou lidé svobodní, kteří dostávali za svou práci mzdu a nepodléhali oněm opatřením, která se vztahovala na poddanské obyvatelstvo.⁴⁹ Považuji však za závažný problém, kterému je třeba věnovat pozornost, to, že po úpadku velkých obchodních domů v druhé polovině 16. století vývoj nenavazuje na to, co bylo vykonáno, ale dochází k úpadku, který se jasně projevuje už před třicetiletou válkou, ale zvláště po ní.

Celkem je myslím možno říci, že historikové všech zemí střední Evropy, které trpěly útrapami třicetileté války se shodují v tom, že její důsledky byly těžké, že válka znamenala zadržení předchozího vývoje a že vrhla ekonomicky řadu zemí zpět.⁵⁰

Vývoj po třicetileté válce vykazuje v řadě zemí střední Evropy podobné rysy. Nejenže politicky je to doba posílení absolutismu a potlačování stavů, ale i hospodářsky je v mnoha zemích patrný obdobný vývoj, i když jsou zde zase určité rozdíly, zvláště co do intenzity vývoje. Jako obdobný rys řady zemí, zvláště Německa, českých zemí, i některých zemí rakouských, je *rozvoj faktorského systému*. V některých zemích Německa a v českých zemích souvisel jeho rozvoj s dodávkami pro cizí, často zámořské trhy, i s tím, že staré formy z doby před třicetiletou válkou, kdy obchodní domy uzavíraly smlouvy s celými cechy (Zunftkauf) se po válce, kdy města byla často zničena, ukázaly nedostatečnými. Rozvoj faktorského systému a zatažení širokých vrstev venkovského obyvatelstva do práce pro faktora měl důsledky jak pro hospodářský vývoj tím, že se vlastně vytvářely *rozptýlené manufaktury* jako nový prvek ekonomického vývoje, tak i pro hmotné postavení venkovského lidu, zvláště v zemích, kde existovalo nevolnictví. A od této formy rozptýlené manufaktury byl jen krůček k *manufaktuře koncentrované*.

Veliký význam manufaktury je dnes ve střeoevropské historické literatuře obecně uznáván.⁵¹ Manufaktura je článkem ve vývoji, který vede od cechovního řemesla přes manufakturu ke strojové velkovýrobě. To znamená od čistě feudálních forem řemeslné výroby přes formy přechodu od feudalismu ke kapitalismu (manufaktura) k jasně kapitalistickým formám, tj. strojová velkovýroba. Zde bych se chtěl zastavit u tvrzení, že průmyslový vývoj 19. století nenavazoval na manufaktury období merkantilismu.⁵² Jedním z argumentů pro toto tvrzení je, že většina těchto podniků zase zanikla.⁵³ Pokud jde o vývoj v českých zemích musíme říci, že sice některé manufaktury 18. století se dlouho neudržely, ale jiné, a to ty největší, pokračovaly ve svém vývoji v celém 18. stol. a v době velkého průmyslového a technického rozvoje v 19. stol. se přeměnily ve strojovou velkovýrobu a existují jako moderní továrny dodnes.⁵⁴ Ale i kdyby tohoto nepřetržitého vývoje nebylo, museli bychom přece jen považovat manufakturu za vývojový článek, který vedl od cechovního řemesla k tovární strojové velkovýrobě 19. století a to proto, že manufaktura při rozvoji výroby přispěla tím, že rozbila okovy cechovních forem výroby, prohloubila dělbu práce, která se nyní soustředila v jednom podniku, zatáhla do výroby velký počet nekvalifikovaných nebo méně kvalifikovaných sil, které mohly dobře plnit dílčí úkoly ve výrobě. Mimoto s manufaktúrou souvisí i rozvoj výrobních nástrojů, které byly v cechovně organizovaném řemesle nemyslitelné a které tvoří vývojový článek k pozdějším strojům.

Velmi závažná je otázka charakteru manufaktur 18. století. Byly to podniky kapitalistické či feudální? Tento problém nadhodil ve své práci prof. dr. W. Kula.⁵⁵ Myslím, že řešení tohoto problému bude záviset na konkrétním vývoji každé jednotlivé země. Tak např. někteří němečtí badatelé jsou toho mínění, že v Sasku šlo v 18. století o manufaktury kapitalistické.⁵⁶ Poněvadž na západ od Labe, v mnoha zemích, např. i v Sasku, nebylo druhé nevolnictví, je možné, že se skutečně jedná o kapitalistické manufaktury, ačkoliv myslím, že i zde, poněvadž existovaly přece jen feudální poměry, by celá otázka zasluhovala ještě hlubšího studia. Jiná však bude situace v zemích, kde byly feudální poměry zvláště silné, kde existovalo tzv. druhé nevolnictví. Pokud jde o české země, myslím, že manufaktury, které zde existovaly, jsou právě projevem toho, že se jedná o ekonomickou formu období přechodu od feudalismu ke kapitalismu. Na jedné straně pracovali v těchto manufakturách lidé osobně svobodní. Byli to většinou cizinci, kteří sem přišli jako odborní dělníci, nebo to byli tovaryši, kteří se v městech vyučili řemeslu a na své pouti na zkušenu se na čas zastavili i v manufakturách a pracovali v nich. Vedle nich ale tvořili většinu pracovních sil manufaktur poddaní, kteří sice nekonali práci v manufaktuře ve formě roboty, dostávali mzdu, ale skutečnost, že byli nevolníky, na které se vztahovala řada omezení feudálního řádu (např. nesměli se stěhovat bez povolení své vrchnosti), ukazuje, že jejich postavení není možno stotožňovat s postavením dělníků po zrušení nevolnictví, kteří se stali osobně svobodnými lidmi.⁵⁷

Závažným rysem 18. století ve všech zemích střední Evropy je *merkantilistická politika vlády*. Všude šlo v tomto období o to, aby se země v hospodářském ohledu co nejvíce posílily a aby jejich závislost na dovozu výrobků z ciziny byla co nejvíce oslabena. S touto snahou musela nutně souviset i pomoc vlády rozvoji vlastní výroby. Státní opatření na pomoc rozvíjejícím se manufakturám jsou obecným zjevem. Setkáváme se s nimi v českých zemích, právě tak jako v zemích rakouských, v Německu i v Polsku.⁵⁸

Podpora, kterou stát poskytoval nově vznikajícím manufakturám, byla několikerá. Byla to jak přímá pomoc finanční ve formách půjček, které se téměř nikdy nevracely, subvence, tak i pomoc řadou důležitých opatření. Tak platilo v řadě zemí střední Evropy ustanovení, kterým byli nejen majitelé manufaktur, ale i jejich zaměstnanci osvobozováni od konání vojenské služby, což při tehdejší délce služby bylo významným opatřením k povznesení průmyslové výroby. Vlády vydaly k ochraně manufaktur i řadu usnesení, kterými byla omezována moc cechů. A je zajímavé, že v Německu se tak stalo téhož roku (1731) jako v českých zemích.⁵⁹ Omezování cechů a jejich podřízení státnímu dohledu mělo nesporně umožnit další rozvoj manufaktur, jejichž iniciativa narážela nejednou na odpor se strany cechovních mistrů. Důležitá zde byla skutečnost, že v manufakturách mohly pracovat i nekvalifikované pracovní síly, což bylo umožněno rozsáhlou dělbou práce.

Za feudálně poddanských a někde i nevolnických poměrů se téměř ve všech zemích střední Evropy 18. stol. objevil *nedostatek pracovních sil při zakládání manufaktur*. Vlády pomáhaly při řešení této otázky několikerým způsobem. Jedním z nich byla usnesení proti tulákům a žebrákům. Ti byli chytáni, vsazeni do donucovacích pracoven, nebo posíláni do nově vznikajících manufaktur, ve kterých pracovali jako dělníci,⁶⁰ často jen za hubenou stravu a byt.⁶¹ Ale nejednalo se jen o dospělé tuláky a žebráky. V řadě zemí byla chytána i potulující se mládež a byla vsazena do nalezinců nebo sirotčinců, které byly v 18. století

většinou ve styku s manufakturami, do kterých byla tato mládež pak odesílána, aby tam pracovala.⁶² V českých zemích známe nejen manufaktury, ve kterých děti pracovaly vedle dospělých, ale i takové, ve kterých tvořily hlavní část zaměstnanců, takže můžeme mluvit přímo o dětské manufaktuře např. v Bělé pod Bezdězem.

Nebylo by jistě správné, kdybychom toto začleňování dětí do výrobního procesu v 18. století posuzovali kladně s hlediska péče státu o tuto potulující se mládež, která byla, obdobně jako rodiče, vytržena ze svého domácího prostředí a vyhnána buď přímo nebo nepřímo ekonomickými a společenskými poměry. Zařazení těchto dospělých i dětí do výrobního procesu vyplynulo jak z nutnosti zbavit se problému tuláků a žebráků, tak z možnosti použít jejich pracovních sil v 18. stol., kdy se projevoval jejich nedostatek při vzniku manufaktur. Postavení těchto vyděděnců bylo ubohé. Víme, ke kolika tragediím docházelo v dětské manufaktuře v Bělé pod Bezdězem a není důvodu se domnívat, že jinde to nebylo obdobné. *Tito tuláci a žebráci nebyli ovšem hlavní pracovní silou manufaktur jako celku* a jistě by nebylo správné se domnívat, že oni tvořili hlavní zdroj vzniku budoucího proletariátu. Ten vznikl, podle mého mínění a na základě poměrů v českých zemích, z přebytků venkovského obyvatelstva, které, zvláště po zrušení nevolnictví, odcházelo do měst a přijímalo práci v manufakturách a později v továrnách.

Máme-li nyní shrnout výsledky, ke kterým historická věda ve střední Evropě dospěla při řešení problému přechodu od feudalismu ke kapitalismu, zdá se mi nejzávažnějším, že periodisačním dělítkem zde je polovina 17. stol. (1648), tj. po třicetileté válce. Období, kdy se uvnitř feudálního zřízení vytvářely podmínky pro kapitalistický vývoj, probíhalo v dalších dvou stoletích, tj. 1648—1848, při čemž doba do r. 1780 (1790) byla dobou pozvolného rozkladu feudalismu, ve kterém se rodily a sílily kapitalistické vztahy i nové formy hospodářské činnosti, manufaktury, které nesou jasné znaky forem přechodného období. Kapitalistické výrobní formy vznikaly ovšem velmi omezeně i před 17. stoletím, ve stol. 14. až 17. hlavně v hornictví, ale to souvisí se zvláštním postavením tohoto odvětví. Ve většině zemí však toto výrobní odvětví, které bylo zvláště zaměřeno na těžbu drahých a barevných kovů, ke konci 16. století upadá. Léta od konce 19. století, 1780 (1790), už byla obdobím rychlého růstu kapitalistických vztahů, růstu buržoasie i proletariátu, obdobím průmyslové revoluce.

Poznámky

¹ „*The Transition from Feudalism to Capitalism*“. A symposium by P. M. Sweezy, M. Dobb, H. K. Takahashi, R. Hilton, Chr. Hill. London 1954.

„*Du Féodalisme au capitalisme*“, par G. Lefebvre, G. Procacci, A. Soboul. La Pensée, No 62, 1956.

„*Feudalism in History*“, Edited by Rushton Coulborn. Princeton 1956.

P. Vilar, „*Problems of the Formation of Capitalism*“, Past and Present, No. 10, 1956.

O. Lattimore, „*Feudalism in History*“, Past and Present, No. 12, 1957.

L. V. Čerepnin, „*O periodizacii istorii SSSR perioda feodalizma*“, Izv. AN SSSR, serija ist.-fil. IX, 1952, č. 2.

L. V. Čerepnin, „*Osnovnyje etapy razvitiija feodalizma v Rossii*“, X. meždunar. konf. v Rime, Moskva 1955.

L. V. Čerepnin, V. Pašuto, „*O periodizacii istorii epochi feodalizma*“, Voprosy istorii 1951, č. 2.

- A. M. Pankratova, „O roli tovarného proizvodstva při přechodě od feudalismu k kapitalismu“, *Voprosy istorii* 1953, č. 9.
- N. M. Družinin, „Genezis kapitalizma v Rossii“, Moskva 1955.
- F. Ja. Poljanskij, „Pervonačalonoe nekoplenije kapitala v Rossii“, Moskva 1958.
- V. K. Jacunskij, „Osnovnyje etapy genezisa kapitalizma v Rossii“, „Istorija SSSR“, No. 5, 1958.
- W. Kula, „Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce“, Warszawa 1956.
- P. Z. Pach, „K problemom pôvodnej akumulácie kapitálu v Uhorsku“, Bratislava 1952.
- G. Tolnai, „Dějiny uherského kapitalismu“, Bratislava 1949.
- E. Lederer, „Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon“, Budapest 1951.
- ² Obdobně i v jiných zemích střední Evropy, zvláště v Německu. Srov. Lütge, „Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte“, S. 257, Berlin 1952.
- ³ Jiná byla situace v rakouských zemích, kde těžba železné rudy a železářství měly větší význam.
- ⁴ G. Aubin—A. G. Kunze, „Leinernerzeugung und Leinenabsatz im östlichen Mitteldeutschland zur Zeit der Zunftkäufe“, Stuttgart 1940.
- ⁵ Máme dochovány takové smlouvy, které uzavřel norimberský obchodní dům Viatis a Peller s cechem pláteníků ve Vrchlabí v r. 1651 a 1654. Státní ústřední archiv Praha (SÚA) ČG, com. 1760, A7. Podobná smlouva byla např. v r. 1696 uzavřena mezi žitavským obchodníkem Lossem a plátenickým cechem v Chřibské. Smlouva byla otištěna v časopise „Zittauer Geschichtsblätter“, roč. VII, str. 6.
- ⁶ A. Kunze, „Die Oberlausitzer Leinenausfuhr nach England, Holland und Spanien im 17. und zu Beginn des 18. Jahrhunderts“, Zittauer Geschichtsblätter, roč. VII, str. 3.
- ⁷ G. Aubin—Kunze, cit. dílo, str. 144.
- ⁸ Ústřední zemědělsko-lesnický archiv, Praha, Bohemica Kinských, sv. II, fol. 101—103.
- ⁹ SÚA Praha, ČG, com. 1773—1783, A 1/33 (srov. F. Mainuš, Slezský sborník, 1954, č. 1—2, str. 168—176).
- ¹⁰ O F. Malivském psal J. Šebánek ve studii „Textilní podniky moravských Kouniců“. *Casopis Matice moravské (CMM)*, roč. 55, str. 101—103.
- ¹¹ Krajský archiv Brno (KAB), Gubernium M 106, folio 97—102.
- ¹² J. J. Becher, „Politischer Discours“, str. 107, Frankfurt 1673.
- ¹³ P. W. Hörnigk, „Osterreich über alles, wann es nur will“, str. 172, Frankfurt 1753.
- ¹⁴ Bericht Wilhelm von Schröders wegen Wiederbauung des Manufakturhauses auf dem Tabor (ddo 1. November 1684). Zpráva je otištěna b N. J. H a t s c h k a, „Das Manufakturhaus auf dem Tabor in Wien“, příl. III, str. 85, Leipzig 1886.
- ¹⁵ SÚA, NM, C5/1.
- ¹⁶ SÚA, NM, C5/1.
- ¹⁷ SÚA, NM, C5/1, fol. 90—91.
- ¹⁸ SÚA, ČG, com. 1716—1730, A. 6, 1727.
- ¹⁹ SÚA, ČG, com. 1716—1730, A. 6, 1727.
- ²⁰ SÚA, ČG, com. 1716—1730, A. 6, 1727.
- ²¹ G. K o p e t z, „Allgemeine österreichische Gewerbsgesetzkunde“, sv. II, § 328, str. 24—25, Wien 1829.
- ²² ZLA, Děčín, účetní knihy hornolitvínovské manufaktury, Krajský archiv Litoměřice.
- V r. 1723 uvedl převor oseckého kláštera Jakub Gallus, „Weilen bei uns über 300 Personen durch die Manufaktur erhalten werden, die sonst wegen der grossen Gaben müsten in Schuld geraten oder gar betteln gehen“, Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen (MVGDBD, roč. 71, str. 236). A majitel hornolitvínovské manufaktury J. J. Valdštejn napsal: „Weilen ich Johann Graf von Waldstein aus purer christlicher Liebe und durch Gnade Gottes diese Fabrik hier in Oberleutensdorf eingerichtet, womit meine Unterthanen ihr Auskommen und Nahrung dabei finden und dadurch von sträflichen Müssiggang entzogen und nicht Ursach haben mit Betteln ihr Brot zu suchen.“ (MVGDBD, roč. 71, str. 142.)
- ²³ Srov. A. Klíma, „Manufakturní období v Čechách“, str. 222, Praha-1955.
- ²⁴ J. A. Loos, „Geschichte und Beschreibung der gräflich Waldsteinischen Tuchfabrik in Oberlautensdorf“, Libussa 1802, Prag.
- ²⁵ Designatio Iconografica Oberleutendorfenses Pannaria Officinas, Vulgo Fabricas Penicilli arbitrio Representans“, 1728, knihovna Národního musea v Praze.
- ²⁶ J. A. Loos, cit. dílo, str. 114—115.
- ²⁷ Status der Oberleutensdorfer Tuch-Fabrique, wie solche sich dermalen mit arbeitenden Leuthen befindet“, Zpráva je z 25. května 1731, SÚA, ČG, com. 1731, A/1.
- ²⁸ A. Klíma, cit. dílo, str. 228.

²⁹ Tak například vedli pražští obchodníci po léta boj proti hornolitvínovské manufaktuře. Na straně manufaktury byla vláda, ale obchodníci měli zase své chráněnce v některých členech komerčního kolegia.

³⁰ Zpráva komerčního komisaře Liebleina, SÚA, ČG. com. 1766, A/53.

³¹ SÚA, ČG. com. 1728, A/10.

³² SÚA, ČG. com. 1766, A/58, č. 7.

³³ Srov. A. Klíma, cit. dílo, str. 362—373.

³⁴ H. Hallwisch, „Firma Franz Leitenberger“, str. 43, Prag 1893.

³⁵ J. A. Riegger, „Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen“, sv. IV, str. 711—712, Leipzig und Prag 1787.

³⁶ SÚG, ČG, com. 1773—1783, A 19/28.

³⁷ SÚA, PT 1781, IX — 1.

³⁸ E. Winter, „Die Tschechische und Slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert“, Berlin 1955.

³⁹ „... die Wende vom 15. zum 16. Jh. im besonderen auch unter sozial- und wirtschaftsgeschichtlicher Betrachtung keinen Einschnitt darstellt, sondern daß das 16. Jh. eine fast gradlinig zu bezeichnende Fortentwicklung dessen bringt, was die vorhergehende Zeit geschaffen hatte.“ F. Lütge, cit. dílo, str. 195. Také A. v. Meusel, „Disposition des Hochschullehrbuches der Geschichte des deutschen Volkes“, považuje období 1400—1648 za periodu. Srov. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, I, 1953, Seite 759. Srov. také R. Forberger, „Die Manufaktur in Sachsen“, str. 11, Berlin 1958.

⁴⁰ Srov. F. Lütge, cit. dílo, str. 226—227, G. Schilfert, „Disposition des Hochschullehrbuches der Geschichte des deutschen Volkes“, uvádí období 1648—1789. Srov. ZfG. 1953, S. 1953, S. 775—788, G. Schilfert, „Deutschland 1648—1789“, Berlin 1959, a R. Forberger, cit. dílo, str. 11, 35—36.

⁴¹ W. Treue, „Wirtschaft und Sozialgeschichte vom 16. bis zum 18. Jahrhundert“, in B. Gebhardt, „Handbuch der deutschen Geschichte“, Bd. 2, str. 424—427, Stuttgart 1955. Srov. R. Forberger, cit. dílo, str. 35, G. Schilfert, ZfG. 1953, S. 783.

⁴² Srov. „Přehled československých dějin“, Praha 1958.

⁴³ Srov. „Historia Polski“, Warszawa 1957.

⁴⁴ Srov. W. Kula, „Szkice o manufakturách v Polsce XVIII. wieku“, sv. 1, str. 14—15, Warszawa 1956.

⁴⁵ Magyarország története I/3, Budapest 1957.

⁴⁶ H. Hantsch, „Geschichte Österreichs Bd. II“, Graz—Wien—Köln 1953.

⁴⁷ F. Lütge, cit. dílo, str. 279, srov. i W. Treue, cit. dílo, str. 387—389.

⁴⁸ „Die Grundtatsache ist die Zusammenballung großer Vermögen, die nunmehr bewußt und mit ausgesprochener rationalen Grundhaltung als Erwerbsvermögen genutzt werden...“, F. Lütge, cit. dílo, str. 211.

⁴⁹ Srov. P. Ratkoš, „Prispevok k dejinám banského práva a baníctva na Slovensku“, str. 5, Bratislava 1951.

Dále F. Tremel, „Der Frühkapitalismus in Innerösterreich“, S. 57. „Die Entwicklung des Eisenwesens hatte ja schon früh zur Bildung einer neuen sozialen Schicht geführt, der grundbesitzlosen oder doch grundbesitzarmen, persönlich freien, daher frei beweglichen Klasse der von ihrer Hände Arbeit lebenden Lohnarbeiter.“

⁵⁰ Srov. G. Schilfert, cit. dílo, Lütge: cit. dílo, str. 236 a d., W. Treue, cit. dílo, str. 412 a d., A. Klíma, „Manufakturní období v Čechách“, str. 19, Praha 1955.

⁵¹ Srov. R. Forberger, „Die Manufaktur in Sachsen“, Berlin 1958, H. Mottek, „Wirtschaftsgeschichte Deutschlands“ Bd. I, str. 308, A. Klíma, „Manufakturní období v Čechách“, Praha 1955, W. Kula, „Szkice o manufakturach w Polsce XVIII. wieku“, Warszawa 1956, Magyarország története I/3.

⁵² „Die spätere industrielle Entwicklung hat sich — jedenfalls in Deutschland — weitgehend selbständig entfaltet, d. h. nicht in unmittelbarem Anschluß an die merkantilistischen Manufakturen“, F. Lütge, cit. dílo, str. 292.

⁵³ F. Lütge, cit. dílo, str. 292.

⁵⁴ Např. manufaktura v Horním Litvínově, v Nové Kdyni aj.

⁵⁵ W. Kula, cit. dílo, str. 32.

⁵⁶ „Sie war in Sachsen mit wenigen Ausnahmen rein kapitalistisch...“, R. Forberger, cit. dílo, str. 302.

⁵⁷ Srov. např. F. Mainuš, „Janovické harrachovské plátenické podnikání v l. 1756—1778“, Slezský sborník 1957, č. 3 a 4, Opava 1957.

⁵⁸ Lütge, cit. dílo, str. 265.

A. Klíma, cit. dílo, str. 102.

R. Forberger, cit. dílo.

⁵⁹ Reichsgewerbeordnung von 1731, podle níž byly cechy podřízeny státnímu dohledu.

⁶⁰ M. Mottek, cit. dílo, str. 293; F. Lütge, cit. dílo, str. 276.

⁶¹ A. Klíma, cit. dílo, str. 396 a d.

⁶² F. Lütge, cit. dílo, str. 276, A. Klíma, cit. dílo, str. 397.

